

BALÁZS SÁNDOR

Vasadi Péterrel

Ki született meg Önben elsőként: a költő vagy az istenhívő ember?

Mi lehet az oka, hogy oly sokan nem ismerik fel a hit evidens voltát, hogy az ember transcendentia sui, Isten felé nyitott lény?

Ennek felismerése azonban nem tudatosodik mindenkiben oly módon, mint Önben.

Nem tudom. Ha arra gondolok vissza, hogyan születtek meg első íráskísérleteim, és hogy mit jelent hitben élni — e kettő ugyanaz. Egyszerre csak megvan. Erről úgy nem tud az ember, ahogyan a születéséről sem. Titok, de a hit a legnyilvánvalóbb titok, amely folyton magáról beszél. Ezért érzem úgy, hogy minden konkrét kérdésnek ellenáll anélkül, hogy akarnánk.

A kérdés elejével nem értek egyet. Persze én is felteszem sokszor magamnak: miért nem tudja sok ember nyomon követni a hitét? Egyáltalán nem vagyok biztos benne, hogy így van, még akkor sem, ha sokan ezt mondják magukról. A hit ugyanis a legnyilvánvalóbb titok, olyan, mint a levegő: el nem tudjuk képzelni, hogy egyszerre csak nincs levegő a Földön. Minden igazi evidencia, ami a léttel kapcsolatos, természetes természetfölöttiségként jelenik meg. Ha leszoknánk a hitnek vagy a vallásnak a tolvajnyelvéről, s az egyszerű mesterember nyelvén tudnánk beszélni — ennek példáját Jézus Krisztus adta meg, aki nem a teológusoknak és a papi gyülekezeteknek beszélt elsősorban, hanem a nyomorultaknak, az egyszerű embereknek —, akkor hathatósabb választ kapnánk, s láthatnánk is, milyen sokan hisznek. Hogy mi történik az emberrel az éjszakai lámpaoltás után, nem tudjuk. Az ember a transzcendenciához való viszonyát nem mindig úgy fejezi ki, ahogy elvárják tőle, hanem ahogy képes erre. Ha igaz, hogy a hit és az imádság a szív szüntelen mormolása, akkor azt is igaznak kell tartanunk, hogy mindenki imádkozik és mindenki hisz, csak hogy mérhetetlen sokfajta módon. Esetleg káromkodva. Számomra teljesen evidenssé vált az idők során, hogy a vallásosság — beleértve a konzervatívnak mondott katolicizmust vagy protestantizmust, ortodoxiát — nem más, mint a hit elkerülhetetlen megtestesülése. Hogy titok, ez nem azt jelenti, hogy állandóan titkoskodik előttem. Bennem éppen nem: szóban, igében, alkotásban és végül is az emberben testesül meg. Egyetértek, de csak fönntartásokkal, már csak magam miatt is. Akkor mondhatnék biztosan igenekeket ezekre a dolgokra, hogyha magam — akiről az a vélemény, hogy vallásos ember — ennek nem mondanék annyiszor ellent. Az én véleményem magamról nem az, hogy vallásos ember vagyok, hanem hogy bűnös, bár meggyőződtem arról is, hogy Isten méltatlanságom ellenére is szeret. Persze ez nem mentség magatartásomra, gondolataimra. Tehát nem a hitben, hitemben kételkedem, hanem magamban. Ez pedig arra sarkall, hogy az embereket legalább olyannak tartsam, mint magamat. Vagyis ha az emberek bűnösök, akkor olyanok, mint én. Viszont ma-

gamról tudom, hogy a bűnös ember hihet. Egyedül Isten a tudója annak, hogy az emberek milyen mértékben hisznek vagy sem.

Megkérdőjeleződött-e Önben valaha is Isten léte?

Nem ellentmondás ez: kapaszkodna valamibe, és nincs hová, holott valaminek a feltétlen hitéről beszélünk?

Ha hiányzik az a bizonyos kapaszkodó, akkor a jövőbe vetett hit sem oly bizonyos? Nem jelent kapaszkodót a konkrét Istenben való hit sem?

Nem gondolja, hogy valamikor az ember közelebb állhatott Istenhez, mint ma?

Honnan lehet a végső óra közeledtét ennyire biztosan tudni?

Rejtőzhet ennek oka az emberi természetben?

Hogyan viszonyul e helyzethez az író?

Óvatosan kell kezelni ezeket a fogalmakat: kétely, kételkedés, kétség, kétségeskedés. Ezek nem fölöslegesen különböző szavak. Az igazi kétséget nem én táplálom, hanem megrohanja az embert. Egyszer csak megrendül a talaj, az ember kapaszkodna, de nincs mibe.

Az Úristen a világban paradoxálisan van jelen, tehát távolléve. Nem lehet lineárisan megérteni sem a hitet, sem az emberi életet. Ez analogikus a művészetemmel, mert az is gondolati birkózás a lehetőségekkel. Tehát a jelenben zajlik valami, ami a legfontosabb, hisz a múlt már nem a miénk, a jövő pedig teljesen bizonytalan. A jelen a vallásos létfölfogás birtoka — és a művészeté. Egyik sem a holnapon aggódó, kérdésük nem az, hogy mi lesz, hanem hogy mi van.

Az nem kapaszkodó, hanem a lét alapföltétele. Egy alma nem kapaszkodik a fájába, hanem belőle nő ki. Az almának természetes, hogy a fán van. Ha súlyos csapás ér, kétség vagy nehézség, akkor nem kapaszkodom, hanem könyörgök: Uram, ha lehet, múljék el ez a keserű pohár. Nem kapaszkodom, hanem mint Pilinszky mondja: „támaszkodjatok bátran a levegőre”. Ez a hit. Létalap, ami nem fölülről lefelé, nem kívülről befelé, hanem alulról fölfelé árad, s olyan mint egy forrás. Jézus azt mondja: „Élővizek forrása fakad bennetek”. Az embert nyomja felfelé ez a forrás, az emberi hit pedig maga az élet. Ez ellentmondásnak látszik, mivel az életet nem tudjuk meghatározni; mégis kénytelenek vagyunk az életet megkérdőjelezni, ha Istent megtagadjuk. Ez látnivaló.

Nem hiszem. Tagadhatatlan, hogy a bűn, ami az ember legkegyetlenebb meghasonlása, eltömegesedést és elidegenedést hozott magával. Az emberiség a pusztulás szélén áll, ez napi tapasztalatom. De el tudom képzelni, hogy gyönyörű napfényes időben, békességben fogunk elpusztulni.

A jó folytonos veresége, hogy az ember nem képes a jó köré toborzódni — mindez ezt látszik igazolni. A gyűlölet hihetetlenül rafinált és számtalan formája szinte már szeretetnek látszik. Ez mind arra mutat, hogy nagyon eltávolodtunk Istentől. A tragédia az, hogy meglehetősen potenciális istenhívőként távolodtunk el Istentől. Az eltévelyedések centripetális ereje akkorára nőtt, hogy magát az emberi létet semmisítheti meg.

Az emberi lényeg a teremtéstől fogva ugyanaz: rosszra hajló, de jóra teremtett. Minél veszélyesebb a helyzet, annál közelebb a megoldás.

Íróként ugyanígy érzem. Folyton az írói mesterséggel ellentétes munkákat végzek: fúrok-faragok, füvet vetek, falazok. Mégis, ha leülök, egyszer csak kibuggyan belőlem valami. Hogy lehet az, hogy én mindig mást csinálok? Ő meg mindig ugyanazt bennem? Amikor azt mondják, hogy rossz az ember, akkor én azt, hogy szenved. Ezt alapvetőbb ténynek érzem, mint azt, hogy az ember rossz. Az

ember Isten teremtményeként nem lehet rossz, de elromolhat. Ez nagy különbség: Isten tudta, hogy az ember romlékony, de hogy rossz, azt nem mondta rá. Sőt, Jézus azt mondta az őt meggyilkolók, kigúnyolók láttán: Bocsáss meg nekik Uram, mert nem tudják mit cselekszenek! Ehhez egyedül azt kellett tudnia, hogy ő ki. Elsőrendű kötelességünk volna, mindenfajta politikai, nemzeti és egyéb dolgokat megelőzően azzal foglalkoznunk, hogy ki az ember. Ha ez uralkodna el közöttünk, békesség költözne a világba. Az egyház tudja, ki az ember.

Őn például felül tud emelkedni az emberben megbúvó rosszon?

Egyáltalán nem tudok könnyen megbocsátani, viszont még nehezebben tudok haragudni. Ez a kegyelem, hogy nem nyugszom bele a gázságaimba. Megmozdul bennem valami, és a bajt igyekszem helyrehozni.

Mi a helye a rossznak az emberi életben?

A rossz elfogadhatatlan számunkra, ezért ki akarunk menekülni belőle. A vallásos életmódnak egyik alapmotívuma, hogy tisztaságra, megtisztulásra törekszik, ami azt jelenti, nem viseljük el a rosszat. Persze a másik emberben is észrevesszük a rosszat, s küzdünk ellene. Nem a rosszal szemben kell alázkodni lennünk, hanem a rosszat hordozó személyiséggel.

Napjainkban e kettő nagyon nehezen szétválasztható.

Sőt, szétválaszthatatlan. Mégis, ha becsenget hozzám az ellenségem, és kér egy pohár vizet, nem fogom elküldeni, hanem adok neki egy pohár vizet, és eszembe sem jut, hogy rossz, hanem csak az, hogy szomjas. A valóság mindig megadja a lehetőséget, hogy megtegyem azt a jót, amit szeretnék. Csak ezt a valóságot nem ismerjük föl, nem fogadjuk el. A bűn következménye, hogy valóságismeretünk elhomályosodik.

Borges írja egyhelyütt, hogy az Isten valamilyen mércével mégiscsak igazságtalan: egy mért időtartamban elkövetett rosszért időtlen szenvedést helyez kilátásba.

Isten nem büntet, mert tiszta szeretet. Az ember bünteti magát. Ha Isten szeretet, mint János apostol mondja, az azt jelenti, hogy folyton ég, nincs árnyéka; árnyéka az embernek van, aki beleáll a fénybe. Én büntetem magam azzal, hogy kizárodok Isten világosságából. A menny hitem szerint nem más, mint amit Pál apostol említ, hogy Isten lesz minden mindenben, tehát bennem is. A pokol pedig, hogy önmagamnak leszek. Hogy valami jó megszülessék, sokat kell szenvedni. Le kell mondani önmagunkról. Ez a lelki fejlődés útja. A fejlődés: több, egyre több lét.

A szenvedő ember potenciálisan közelebb áll Istenhez?

Azt hiszem, igen. Isten szeretetének képe Krisztus a kereszten. Minél magasabb jóra törekszik az ember, annál inkább a kereszt a kapuja. A nagyon szerető emberek nagyon szenvednek. A szerető ember szenvedése létfeladást jelent: a szentek odaadták magukat.

Melyik az embert leginkább próbára tevő szenvedésfajta?

A szerencsétlenség, a testi-lelki fogyatkozás, a betegség. A porban heverőt kellene észrevennünk, hiszen előbb-utóbb mindenki „porban hever”. A mai ember kifejezetten gyűlöli például a koldust, mert figyelmezteti emberi-lelki adósságaira. Gyűlöljük az esetlent, a betegeinket, mert mernek betegek lenni.

Miért nem tudja az ember belátni, hogy a szegénység, a megnyomorodás, a szellemi és lelki tudatlanság előtte is álló lehetőség?

Ebben a léthelyzetben mi lenne a költészet feladata?

Pilinszky nagynénje a fűt így nevezte: szeretlek. A szeretet lenne az ember legősibb nyelve?

És ami nem ezen az alapon szerveződő művészet?

Jogában áll a költőnek hallgatni?

Hadd élezzem ki kérdésemet: szabad-e nem megszólalnia a költőknek?

A modernnek mondott ember — aki egyáltalán nem modern —, nagyon messze került attól a mély gondolkodástól, ami szükségszerűen a vallásos léttapasztalattal jár. Mindent kitalálunk, csak ne kelljen szenvednünk a másikért, és ne kelljen szembenézni saját hazugságainkkal. A közösség szenved attól, hogy közösség, mert vannak nyomorúságai, de kitart bennük.

Ami eddig, tenni a dolgát. Ha fölkapcsolják, égjén, hisz egyedül ez a fény az, amit adni tud. Ebből következik, hogy a költészet válságában nem hiszek. Badarság unos-untalan a költészet krízisét hangoztatni, hiszen nem a költészet, hanem az ember van válságban, akinek nem kell a költészet, de önmaga, az élete sem. Ha minden a maga törvényei szerint menne, akkor a költészet is kellene, mert a költészet azokat a pillanatokat forrósítja fel bennem, amikor önmagam legmélyére nézek. A költészet feladata az, hogy legyen. Nem sarkall és nem serkent. Úgy van, ahogyan az igazság is van. Simon Weil írja, hogy tegyük föl, egyik pillanatról a másikra elmezavarodott leszek. Míg nem voltam az, felfogtam az igazságot, miután zavarodott leszek, már nem fogom fel, de az igazság éppúgy lesz akkor is, mint előtte volt. Mindennel magunknak ártunk, nem az igazságnak és nem a költészetnek.

A legszebb megnevezés az, hogy szeretlek. Ez hirtelen felnyit mindent. Nem tud válságban lenni az, ami abszolút, így az igazság, a művészet sem. Akkor nem lesz költészet, ha nem lesz költő, de költők mindig születnek. Az ember önkéntelenül is a kezdeti állapotokat, azoknak a tisztaságát és egyszerűségét vágyja, és azt, hogy a mennybe jusson. Hisz mi más lenne a menny, mint Isten tisztasága, egyszerűsége és szeretete. Ilyen értelemben a transzcendensre irányuló magatartás alapja a költészetnek, akárcsak a pusztá emberi életnek.

Az önmaga fölött mondott ítéletet. Tarkovszkij szerint a művek szépsége egyenesen arányos a bennük megnyilatkozó etikummal. Elveszítettük az alapfogalmakkal a kapcsolatot, vagy nem tudunk róluk. Kötelességünk, hogy az embereket erre figyelmeztessük, hiszen minden emberben esélyes a jó.

Azt hiszem, hallgathat a költő, feltétlenül joga van hozzá, ha igazán költő, vagyis ha megváltoztathatatlan alaptények teszik őt autentikussá. Akkor a hallgatása is a költészete részévé válik. Elhallgathat is. Vissza kell húzódnom bizonyos távolságra a dolgaimtól, hogy lássam őket. Erre valók a lelkigyakorlatok, a magány.

Nem szabad. A költő az, aki mindig azt mondja, amit mondania kell. Tekintet nélkül arra, hogy tetszik-e vagy sem, alkalmas-e vagy alkalmatlan. A költő az, aki nem tudja nem mondani. Valamiképpen mindig az igazságot mondja ki, de ez az igazság nem logikai vagy filozófiai, hanem létegész. Akkor is, ha harlekinné válik. Mert a világ bolonddá változtatja azt, akire fülelnie kellene.

Túri-e még a világ az igazságot?

Hisz tehát az emberi megismerésben?

Mit üzenne azoknak, akik nem látnak és nem hallanak?

A descartes-i gondolati struktúra, amely szerint a matematika nyelvén leírható a teremtett világ, akár még Isten is, téves volna?

Talán itt érthető meg Jézus egyidejű Isten- és ember volta.

Az ember természetéből adódóan folyton kifelé tekint. Mennyiben befolyásolja egy költemény létrejöttét a külső látvány, a természeti-társadalmi közeg, illetve ennek lecsapódása az egyes emberben?

Amikor kifelé nézünk, tulajdonképpen önmagunk felé fordítjuk tekintetünket, belső lelki tájainkra, mint a romantika idején?

Épphogy túri, de nem kívánok abban a világban élni, amelyik már csírájában sem fogja elviselni. Megbosszulja magát minden igazság elleni véték. Nem az a legnagyobb baj, hogy az ember civilizatórius vagy kulturális fejlődése során baklövéseket követ el, hanem hogy hazudik, s nem változtat magatartásán.

Föltétlenül. Az ember bizonyos értelemben a megismerésre van teremtve; nem azért, de ez hozzátartozik lényegéhez. A világból is megismerheti Istent. A hazugság a legrosszabb fajta emberi nyomorúság.

Azt, hogy figyeljenek. Ne menjenek el olyan fontos pillanatok mellett, amelyek meghozhatják nekik a hangot és a látást. Akinek van füle, hall, akinek van szeme, lát — mondja Jézus, jelezve, hogy lesznek, akik fül és szem nélkül élnek. Az egyik nagy tragédiánk, hogy az ember mindent megtesz, hogy befelé vak és süket maradjon. Pont arrafelé, ahol a legélesebben látszik, mi az igazság. Van minta, s ez szinte matematikai pontossággal mérhető az Evangéliumban.

Nem, a matematika nagyon is korrekt, helyt áll önmagáért, de amiről mi beszélünk, az a matematikán innen is meg túl is van. Innen azért, mert szükségünk van a matematikára, de mérhetetlenül túl van, amint titokról beszélünk. A logikai-lineáris gondolkodás önmagában kevés. A kinyilatkoztatás félreérthetetlenül kinyilvánítja, hogy mi élet és mi nem az, mi az, ami annak látszata. Erre a matematika nem képes.

Számomra a teremtő Isten fölfoghatatlansága közvetlenül ömlik bele Isten fia hagyatékába, az Oltáriszentségbe: egy pontba sugárzott fölfoghatatlanság. Ez az a pont, amelyben hitem szerint Isten van. Ez nyilván támadható, hisz mindjárt dogmatikai meghatározottság van jelen, s aki ezt nem hiszi, annak számára kérdéses lehet.

Elemi szükségem van a külső világra. Bizonyos rejtőzésben élek, ez részben választott, másrészt kapott, de állandóan járom ezt a külsőnek nevezett világot. Azért csak annak nevezett, mert nincs külső és belső világ; itt a külső világ is belső, s a belső is külső. Innen ered a költészet egyetemessége. A kint bonyolódó külső világból le kell vonni azt, ami csak látszólag külső, mert valójában a belső emberek mozognak. A belső világunkban pedig csak úgy tudunk megmaradni, ha a külső világon edzett a szemünk. Az Evangéliumban Jézus azt mondja: Nézzétek a mezők liliomait — nem azt, hogy nézzetek magatokba, hanem a liliomokra. A vallásnak nem lényegtelen a külső világ a belső világ kedvéért, és fordítva. Minden fontos.

Óriási az ember belvilága. A szeretet nem feledékeny: hordja magában a találkozásokat, szavakat, pillantásokat, embereket. Ez nem csak a költő jussa, hanem minden emberé. Amikor figyelemről és szeretetről beszélünk, akkor folyton arról van szó, hogy megőrzöm a másikat. Közismert, hogy nagy barátságok anélkül élnek organikus életüket, hogy a barátok gyakran találkoznának. Pontosan tudják,

hogy mi rejlik a másokban. Ezeket csak az ösztönébe visszazuhant ember tékozolja el. A lélek tere és ideje határtalan. Ha van Isten, hogy lehet az, hogy folyton csak a távollétében érzem a jelenlétét? Istent nem lehet egyszer megpillantani, mint egy kedvest, aztán félóra múlva elbúcsúzni, mert a megismerése maga az örök élet. Nincs szó itt nyugalomról, hanem éppen ellenkezőleg, a legnagyobb dinamizmusról.

Nem felemás dolog, hogy emberi fogalmakkal próbáljuk megragadni a megfoghatatlan Istent?

Mint művész szólnia kell róla.

Egyhelyütt William Blake-et idézi: Krisztus a világ egyetlen költője. Az evilági költő hivatásának magaslatára akkor jut el, ha inasává szegődik?

Voznyeszenszkij pedig: minden igazi költészet mögött Isten lakik.

Befogadói szemszögből nézve tévúton járunk, amikor stilisztikai-grammatikai szempontból közelítünk egy költeményhez?

Mi lesz a költészet feladata? Ugyanaz, ami az ember előtt feladatként áll, vagy valami más minőségnek a képviselete?

Nem tudom, hogy ellentmondás-e. Inkább az ember korlátozottsága. Természetes. Hogyan beszéljünk róla? Beszéd róla a hallgatás is. Nem tudunk elég jól beszélni róla, de nem tudunk hallgatni sem. Bizonyos idő után állandósul az emberben istentudata. Ekkor már nem beszél róla. Az istentudat nem kíván szavakat: szavak nélkül imád.

Ez a két dolog egyszerre igaz. Úgy kell megszólalni, hogy érződjék a szavak forrása, a csönd, a hallgatás. Számomra ez az egyetlen lehetőség ma már. Mintha a világ is kényszerülne ennek meghallgatására.

Istennek nincsenek inasai, csak barátai, akikről azt mondja, hogy még nálam is nagyobbakat fogtok tenni. A hallgatásnak és a megszólalásnak belső ritmusa van, én ezt nem befolyásolom. Amikor kell, asztalhoz ülök, több-kevesebb eredménnyel. Itt Isten nem rivális, nem diktál, ő létalapja a művészetnek is. A művészek ezt valamikor nagyon jól tudták, aztán szerencsétlen korszakokban kikényszerültek az egyházból, majd a hitből is, és létrejött a profán művészet. De ez önellentmondás. Hogy lehet a kevesebbet választani a több helyett? Babits azt írja, hogy a jelentős költészet saját gyökereinél fogva vallásos, még ha nem is tartja magát annak.

Mindenfajta megosztottságot el kellene felejtenuk. A művész talán az, aki jól érzi, hogy a sok az egy. A jó művön a legkisebb belső hazugság is azonnal szemet szúr. Valami megbillen benne, hiányérzetünk támad. Ez azért van, mert még a legprofánabbnak mondott művészi is az isteniből merít, és az isteni átüt a művén. A művészet sohasem stilsztika, hanem hitelesség kérdése.

Egyáltalán nem. Az ember kötelessége, hogy esztétikailag is, teológiailag is, tudományosan is megállapítsa belső tényeit, igazságait. Nagyképűség azt mondani, hogy a művészetben egyedül az ösztönösség fontos. Az ösztönnek működni kell, de a formaalkotó kényszerről sem szabad megfeledkeznünk. A dolgok csodálatos gömbfelülete számtalan szögben szikrázik és mutatja ugyanazt másképp.

Ha igaz, hogy a költészet feladata az, hogy legyen, akkor ez a jövőre nézve is igaz, nyilván azokkal a tartalmi, formai és stilisztikai jegyekkel, amelyeket a következő évezred emberét költészetében fogják jellemezni. Hitem szerint — így, ahogy van — az ember ügye tarthatatlan, mert szétfoszlik elemeire; nem uralhatja az embert mint Isten teremtményét a pusztán gazdasági, politikai, vagy bármilyen strukturális rendszer, rend, eszme. Az embernek fölébük kell kerekednie. A jövő évezred embere mindazt az értéket ismét föl fogja támi és használni,

amit eddig kipróbált és jónak tartott. Az ember, ha úgy tetszik, vissza fog térni, miközben előre halad. Voltaképpen mindenfajta fölismerés és emberi létértelmezés, s ezek értékei előre viszik az embert. Nem hagyja betemetni alapforrásait, hanem föl fogja kutatni. Igazat kell mondani, különben belepusztulunk a hazugságokba.

Attól nem kell tartanunk, hogy az ember önmaga istenévé zül-lik?

Az emberi történelem során nem az első eset, hogy az ember ilyen végzetes választás előtt áll. Szerintem már kezdetben is megvolt a pusztulás kísértése. A Paradicsomból való kiűzetés után nyakába vette az ember a terhét, de bele is rokkant. A fölismerés szép példáival találkozhatunk. Azt nem állíthatom, hogy a költészet nagy kedveltségnek örvend az egyházban. A vallásos emberek eltávolodtak az igazi művészettől.

Miért zárkózik el az egyház a világiasabb költészettől?

Ennek oka az is lehet, hogy a vallásos hit képlékeny, készületlen. Congar mondja valahol, hogy a keresztények méltatlanok, a kereszténység méltóságos. Hiányokról van szó: sok embernek „nincs ideje” a hitére, az abban megnyilatkozó személyiségére. A megismerésnek vannak követelményei: olvasás, elmélkedés, töprengés.

Hogyan fog a tömegember arra a magaslatra eljutni, hogy rádöbbenjen istenhitére?

André Marlaux-nak tulajdonított gondolat, hogy a harmadik évezred vagy misztikus lesz, vagy nem lesz. Nem azt állítja, hogy vallásos lesz, ennél sokkal többet, misztikus lesz, vagyis a vallásos létforma olyan mélységei felé tájékozódik, amelyek szükséges fölismerésekhez vezetnek, eltávolítanak az anyagelvű középszertől, s megszelídítenek. Abszurdum, hogy tudományos világnézetű jelenkorról beszélünk, közben az emberek sohasem voltak a tudomány tekintetében tudatlanabbak, mint ma. Pedig az igaz tudomány elvezet az istenhithez. Az más kérdés, hogy a tudomány mikor igaz. Nem az a kérdés, szeretem-e a költészetet vagy sem. Ha költészet van, akkor azért van, mert szükségem van rá. Nem hiszek a tömegember megjelölésben. Az egyének összeverődhetnek tömeggé, amely másképp viselkedik. Az ember lealjasodhatik, de ember marad: Isten teremtménye.

Egyetért azzal, hogy a költő egyre inkább Jónás próféta szerepét ölti magára?

Igen, csakhogy én ezt nem tartom csapásnak, sőt ragaszkodom hozzá, mert a magányban sem vagyok egyedül, vagy a magányban vagyok legkevésbé egyedül. Az ember nem ember magány nélkül; azért legyen magányos, hogy közösségivé lehessen. Ahogyan elértéktelenedik az élet, úgy lesz halálössé látszólagos közösségben is. Az embernek egy útja van, amely egyszemélyes, keskeny út. Költői hivatásomra, mint a gyelem megnyilatkozására tekintek.